

UN «ALTRE» CATECISME CASTELLA MEDIEVAL DERIVAT
DEL «TRACTATUS BREVIS...» DE JOAN D'ARAGÓ

El *Tractatus brevis de articulis fidei, sacramentis ecclesie, preceptis decalogi, virtutibus et viciis, compositus ex doctorum sententiis pro informacione simplicium clericorum*, conegut també amb el títol més breu de *Tractatus Patriarche*¹ és certament l'obra de l'infant Joan que tingué més difusió. Ultra la manuscrita, amb sis exemplars conservats fins ara,² hi ha la que li donà l'edició incunable, l'únic exemplar conegut de la qual es conserva a la Hispanic Society de Nova York.³ Encara darrerament ha estat publicat altre cop per Derek W. Lomax⁴ a base del còdex 182 de la Catedral de València, que n'hauria de contenir el text més autèntic, essent aquell manuscrit la recopilació d'escrits de l'infant feta, després de mort ell, directament a base dels seus papers. El mateix Lomax va assenyalar un altre camí d'influència d'aquesta obra: el de les seves versions i derivacions, que, en el nostre cas, es concretava en el *Catecismo* del cardenal Gil de Albornoz.⁵ El mateix Lomax el presenta com «una traducción adaptada y abreviada»⁶ del llibre, ja tan breu, de l'infant; hom devia considerar que el seu contingut era encara

¹ P. e., a Madrid, Biblioteca Nacional, 89, f. 110^b. *L'Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Nacional*, vol. I (Madrid, Ministerio de Educación Nacional, 1953), p. 86 no ha identificat aquest Patriarca.

² Són, ultra l'esmentat en la nota anterior, els de València, Catedral, 182, f. 270-274 (XIV); Escorial, c. II. 7, f. 30-44; Palma de Mallorca, Societat Arqueològica Lulliana (fons Aguiló), 3, ff. 1-5; Barcelona, Biblioteca Universitària, 117, ff. 30-34 (XV) i Barcelona, Arxiu del Palau, XV, f. II-VIII.

³ Cf. C. L. PENNEY, *List of Books printed before 1601 in the Library of the Hispanic Society of America*, N. Y., Hisp. Soc. of America, 1929, p. 137; dada recollida per F. Vindel, *El arte tipográfico en España durante el siglo XV*, vol. IV. Zaragoza (Madrid, 1949), p. 348.

⁴ *El catecismo de Albornoz*, a: *El cardenal Albornoz y el Colegio de España*. Edició i prólogo de Evelio Verdura y Truells (Studia Albornotiana, XI). Publicaciones del Real Colegio de España en Bolonia, 1972, vol. I, pp. 225-233.

⁵ *Ibid.*, pp. 220-225 (citaré CatAl).

⁶ *Ibid.*, p. 219.

massa elevat i que no es podia exigir de conèixer-lo als «simplices clericis».

La nota d'avui no vol fer res més que afirmar, amb proves, que el *Catecismo* d'Albornoz va fer, cap a l'acabament del segle XIV, un salt fins a Astúries i es convertí en el *Catecismo* del bisbe D. Gutierre de Toledo.⁷

N'hi hauria prou amb comparar el començament i l'acabament dels dos textos:

Albornoz, 1345

Conviene a saber que los artículos de la fe son catorze, e destos catorze los siete primeros pertenescen a la diuinidad e los siete otros pertenescen a la humanidad de Jhesu Christo.⁸

L'acabament diu així:

La séptima es rogar a Dios por que todos los omnes ayan bien e sean acrescentados en ello e que sean partidos del mal.¹⁰

Gutierre de Toledo, 1378

Convien a saber que los articolos de la fe son catorse; et de los catorse articolos, los siete primeros pertenescen a la diuinidad, los otros siete pertenescen a la humanidad de Jhesuchristo.⁹

La séptima es rogar a Dios por que todos los omes ayan bien, e sean acrescentados en ello a (sic) que sean privados de mal. Amén.¹¹

Per confirmar la identitat dels dos catecismes i llur dependència de Joan d'Aragó, reproduiré un dels paràgrafs centrals de l'obra, que em sembla dels més representatius:

Joan d'Aragó, 1327?

Quartum sacramentum est penitencie, cuius quasi materia sunt actus penitentis que sunt cordis contritio ad quam pertinet ut homo doleat de peccato co-

Albornoz, 1345

El quarto sacramento es penitencia e deue ser rrescebida del propio saçerdote a lo menos una vez en el anno ante de la pascua de Resurreçion. La materia

Gutierre de Toledo, 1378

El cuarto sacramento es penitencia et debe ser rescebido del propio sacerdote a lo menos una vez en el año a la pascua de resurrección et la materia deste sa-

⁷ J. CUESTA FERNÁNDEZ, *Un catecismo del siglo XIV en lengua española* "Boletín Instituto Estudios Asturianos", 13 (1959), 3-14, amb reproducció fotogràfica de la pàg. inicial del text (que citaré CatGu). Sobre un aspecte de la personalitat d'aquell bisbe es pot consultar J. I. RUIZ DE LA PEÑA, *La política antijudaica del obispo don Gutierre de Toledo (1377-1389)* "Archivos Leoneses", 28 (1974) 263-289.

⁸ CatAl, p. 220.

⁹ CatGu, p. 7; però trobant-se l'incipit a la pàgina reproduïda fotogràficament, transcriu directament d'ací, car la transcripció de l'autor ofereix algunes variants.

¹⁰ CatAl, p. 225.

¹¹ CatGu, p. 14.

misso propter Deum et proponat de cetero non peccare, oris confessio, ad quam pertinet ut peccator saltem semel in anno omnia peccata integraliter confiteatur sacerdoti habenti potestatem absolvendi a peccatis, satisfactio operis, ad quam pertinet ut secundum arbitrium sacerdotis satisfaciatur de commissis, quod fit precipue per ieiunium et orationem et elemosinam. Forma autem huius sacramenti sunt verba absolutionis que sacerdos profert cum dicit, 'Ego te absolvo a peccatis tuis in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti amen', et debet aliquam orationem premittere, scilicet 'Misereatur tui' et cetera, 'Indulgenciam' et cetera, ac manum imponere super caput confitentis, licet huius orationis et talis manus impositio non sit de necessitate sacramenti. Minister autem sacramenti est sacerdos habens auctoritatem ordinariam vel ex commissione superioris. Effectus sacramenti est absolutio a peccata (sic) et reatus seu obligationis ad penam eternam.¹²

deste sacramento son las tres partes de la penitencia que son estas: la primera es contrición, por la cual deue el omne arrepentirse del pecado que fizo e proponer de non pecar adelante; la segunda es confesión de la boca por la qual deue el omne confesar todos sus pecados a su proprio sacerdote enteramente; la tercera es enmienda que debe fazer el omne segund el mandamiento de su confesor. La forma deste sacramento es esta: 'Ego te absoluo a peccatis tuis' que quiere decir, 'Yo te absuelvo de tus pecados'. El que puede dar este sacramento es el sacerdote propio a quien es encomendada la cura. La obra deste sacramento es que libra al omne de las penas del infierno a que era obligado por el pecado que confesó, de que es absuelto.¹³

sacramento se parte en tres partes: et la primera es contrición del corazón por la cual debe el ome dolerse del pecado que fizo, et proponer de non pecar adelante. Et la segunda es la confesión de la boca por la cual debe el ome confesar todos sus pecados al su propio sacerdote entegramente. Et la tercera, enmienda que debe fazer según el mandamiento de su confesor. Et la forma es esta: ego te absolvo a peccatis tuis que quiere decir yo te absuelvo de tus pecados. El que puede dar este sacramento es el propio clérigo a quien es encomendada la cura. Et la obra de este sacramento es que libra al ome de las penas del infierno a que era obligado por el pecado que confesare, de que es absuelto.¹⁴

La identitat entre els dos textos castellans és clara; el parentiu entre el text llatí i els castellans, i àdhuc la identitat de fons, també; però les diferències no són pas menys evidents. En la redacció castellana passen a primer terme els aspectes jurídico-pastorals (la prescripció de la confessió anyal al rector propi, donada pel IV Con-

¹² *El catecismo* (cit. nota 4), p. 228.

¹³ *CatAl*, p. 222.

¹⁴ *CatGu*, pp. 9-10.

cili del Laterà el 1215), i en canvi s'esmussen la precisió teològica i els detalls litúrgics. Joan d'Aragó no s'atreveix a aplicar la teoria aristotèlica de matèria i forma al sagrament de la penitència, de manera tan absoluta que la forma sigui només l'absolució i tots els altres elements resultin reduïts a informe primera matèria; sap la teologia suficient per a no permetre's de menysvaluar la contrició, que és caritat o amor de Déu, element que ha fruit de la màxima consideració en la teologia anterior a la irrupció d'Aristòtil. Els *Catecismos...* ja no afinen tant, segurament perquè no veuen sentit a la precisió. D'altra banda, Joan d'Aragó recull detalls litúrgics, qui sap si perquè reflecteixen la praxi de l'absolució en la Província Eclesiàstica de Tarragona.

Un altre detall: l'Infant-Patriarca reconeix per ministres del sagrament de la penitència, amb molta precisió tècnica, no sols el «sacerdos habens auctoritatem ordinariam», és a dir, el qui té autoritat en virtut del seu càrrec de pastor d'una comunitat (bisbe, rector), ans també el qui rep l'autoritat per delegació jurídica («vel ex commissione superioris»). Darrera d'aquesta formulació hi ha el fet, herència del segle anterior, que la confessió passava dels rectors de les parròquies als frares mendicants, Joan d'Aragó, deixeble d'un gran mestre de Dret Canònic, Guillem de Montlezun, està a l'altura del temps. En canvi, el text del Catecismo es troba encara en un estadi anterior, aquell en el qual l'administració del sagrament de la penitència era funció exclusiva del rector, del «propio sacerdote», tal com, traduïnt al peu de la lletra el cànon «*Omnis utriusque sexus fidelis...*» del Laterà IV, porten els textos castellans. Remarquem, encara, una evolució semàntica. En aquests, almenys en el paràgraf que hem reproduït, la paraula «sacerdote» té sempre el sentit més reculat de «rector». Resseguim la versió d'Albornoz i la trobarem tres vegades: «debe ser rresçebida (la penitència) del propio saçerdote»; «confesar todos sus pecados a su propio saçerdote»; «el sacerdote proprio a quien es encomendada la cura». En canvi, en el *Tractatus brevis...*, de les quatre vegades que la paraula es troba en aquest paràgraf, dues té clarament el sentit de «prevere»: «sacerdoti habenti potestatem absolvendi a peccatis» i «sacerdos habens auctoritatem ordinariam vel ex commissione superioris»; els altres dos casos, en canvi, podrien tenir sentit dubtós, encara que el context els dóna una significació idèntica: «secundum arbitrium sacerdotis satisfaciat» i «verba absolutionis que sacerdos profert».

El resultat em sembla clar: tot i ésser posteriors al *Tractatus*

brevis..., els *Catecismos* presenten més d'un tret regressiu en comparació d'aquell. No serà perquè el *Tractatus brevis...* és un pas endavant en relació al text dels *Catecismos*, que, en aquesta suposició seria anterior també al *Tractatus*? És una hipòtesi de treball no negligible. Però l'objectiu d'aquesta nota era únicament el de comunicar un fet, partint dels resultats als quals havia arribat Derek W. Lomax: el *Catecismo* d'Albornoz tingué una reproducció a Oviedo cap a la darrerria del xiv; i si el *Catecismo* d'Albornoz és, tal com Lomax afirma, «una traducción adaptada y abreviada» del *Tractatus brevis...* de Joan d'Aragó, aquest ha tingut una nova derivació en el text asturià de Gutierre de Toledo. És possible que les relacions entre el *Tractatus* i el *Catecismo* no siguin ben bé les que afirma Lomax. Per esbrinar-ho caldria tenir presents dues altres reelaboracions catequístiques de Joan d'Aragó: el resum que el seu cunyat, Juan Manuel, introduí en el seu *Libro del Caballero e del escudero*¹⁵ i l'esquema de catecisme que el mateix Joan d'Aragó publicà formant part de les seves Constitucions Sinodals per a Toledo, el 1323.¹⁶ I això demanaria un estudi independent, que ara no entra en les meves possibilitats.

Un punt, però, em sembla clar, almenys a mi personalment, i és que àdhuc tal com es troba en els *Catecismos* d'Albornoz i de Gutierre de Toledo, aquell text ja porta la marca de Joan d'Aragó. La marca consisteix en l'ús de la teoria aristotèlica de matèria i forma. És un fet que s'ho val de remarcar, car normalment, les explicacions que els bisbes fan sobre el sagrament de la penitència durant el segle xiv es troben més en la línia que ve dels canonistes que en la procedent dels teòlegs i per tant aquella forma de presentació hi és desconeguda. En aquest sentit, la positura mental de Joan d'Aragó és, pel que jo conec, única,¹⁷ i només compartida per aquests catecismes castellans. I el tomisme de Joan d'Aragó, en un moment en què ésser tomista significava molt més que després del segle xvi, és no sols clar, ans esclatant com ho demostren els quatre sermons dedicats a Tomàs d'Aquino i conservats en les seves *Opera Omnia*.¹⁸

¹⁵ Biblioteca de Autores Españoles, vol. LI (Madrid, 1860), p. 235.

¹⁶ *Instructio articulorum fidei, sacramentorum Ecclesiae, praeceptorum decalogi, virtutum et vitiorum*, publicada per J. Tejada y Ramiro: *Colección de cánones y de todos los Concilios de la Iglesia Española*. Parte segunda, tomo III. Madrid, 1851, pp. 506-508.

¹⁷ Es pot veure el meu estudi: *Tractats catalans "De Penitencia" entre sant Ramon de Penyafort (1229) i el del bisbe de La Seu d'Urgell, Guillem Arnau de Patau (1364)*, en curs de publicació a la "Miscellanea Raymundi a Penyaforte".

¹⁸ València, Catedral, 182, ff. CLVss.

Una paraula sobre el salt de Toledo a Astúries. La versió de Gil de Albornoz sembla que forma part de la normativa pastoral d'aquell arquebisbe, publicada entorn del 1345. El 1377, D. Gutierre passava de Toledo a Astúries i aquest fet demostra dues coses: que durant aquells trenta anys cap altre text no havia desbancat a Toledo el d'Albornoz com a manual o llibre de text dels clergues senzills, i que D. Gutierre considerà un avenç per al seu nou bisbat el fet d'introduir-lo com a text oficial.

En canvi, si ara ens estranya, entra en la normalitat del segle XIV el fet que un bisbe s'apropriï textos d'altri. I potser caldria no veure-ho únicament des del biaix de la propietat intel·lectual, ans també des del de l'autoritat. Un llibre esdevenia text oficial en un bisbat (recordem que, normalment, aquests catecismes formen part de constitucions sinodals) en la mesura en què un bisbe se'l feia seu i l'obligava als seus súbdits. En l'article esmentat he estudiat el cas d'una d'aquestes obres que nascuda, sembla, a Nimes a la darrerria del segle XIII, passà successivament, ampliant-se, als bisbats llenguadocians de Cahors, Rodez i Tulle durant la primera meitat del segle XIV i saltà fins a la Seu d'Urgell, portat pel bisbe Guillem Arnau de Patau (amic i marmessor del primer cardenal d'Aragó, Nicolau Rossell, i per tant en relacions molt estretes amb Avignon), el qual se'l féu seu en el sínode del 1364.¹⁹

Però detalls com aquest ens permeten d'endevinar l'estatura intel·lectual de Joan d'Aragó. En un moment en què els bisbes es plagien els uns als altres llibres sencers, prolongant d'aquesta manera una línia d'inspiració prevalentment jurídica en el camp de la cura d'ànimes, ell no sols féu obra personal, ans encara inicià una línia d'alternativa: la de cercar la seva inspiració de pastor d'ànimes no tant en el dret canònic com en la teologia del seu temps. Encara que, pel que ens és possible de judicar, la seva no era una alternativa profunda, ans només limitada a les estructures mentals aristotèliques.

Roma, 22 de juliol del 1975.

JOSEP PERARNAU

¹⁹ *Tractats catalans* (cit. nota 17).